

מבעיות הרקע ההיסטורי של "נבואת הגויים" שבספר עמוס

מאת

מנחם הרץ

א. "גלות שלמה לאדום"

הבית על פלשתים והבית על צור באים בנבואה הראשונה שבספר עמוס (א, ב — ב, ז) בזה אחר זה (א, ו—ח, ט—י)¹, והם קשורים ביניהם קשר פנימי: לישני העמים מזכיר הנביא פשע משותף — הגליית גלויות "שלמות" מישראל והסגרתן לאדום². שאמנם יש קשר בין שני הבתים מאשר ההיקש לנבואתו של יואל: גם שם מדובר על "צור וצידון וכל גלילות פלשת" יחד, ולא עוד אלא שאף שם הם מוקעים על מעשה דומה — על שמכרו את בני יהודה ובני ירושלים ליוונים, לעבדות, "למען הרחיקם מעל גבולם" (יואל ד, ד—ח). מסחרה של צור "כנפש אדם" עם יוון נזכר גם בנבואתו של חזקאל (כו, יג), ובכלל מן הידועות הוא, שצור היתה אחד ממרכזי סחר העבדים בעולם העתיק³. מסתבר, שגם על-ידי הסגרת גלויות של ישראל לאדום יצאו הצורים והפלשתים נשכרים, וגורל של עבדות הוא שציפה לאותן הגלויות. זאילו על עצם הזיקה בין צור לפלשתים יש לנו עוד רמזים ברורים בכמה כתובים. נביא עלום-שם מימי הבית הראשון, המדבר על חורבנה של צור, ממשיך ואומר: "תרא אשקלון

1. על היקפה של נבואה זו ועל אופייה הכללי, שהוא קרוב לשל "נבואות הגויים" (אף-על-פי שאין זו נבואת גויים ממש, שהרי היא מסיימת ביעודי כליון ליהודה ולישראל), ראה במאמרי: עלייתה וירידתה של ממלכת ירבעם בן יהואש, ציון, לא, תשכ"ז (בדפוס).

2. "גלות שלמה" (א, ו, ט) תתפרש מעניין שלמות, כלומר, גלות של קהילות שלמות, שלא הובדלו בהן אפילו נשים וטף, או מעניין שלום, כלומר, גלות של קהילות שלא היו להן יחסי-איבה עם פלשתים וצור. לביאור הראשון השווה יר' יג, יט; לביאור השני — ברי' לג, יח; לד, כא. וראה בפירושים.

3. צור היתה מרכז לסחר העבדים, בהיותה אחד ממרכזי המסחר החשובים בעולם העתיק, בתקופה הקדומה לא היתה התמחות מיוחדת בסחר העבדים, כשם שלא היתה התמחות בשום ענף אחר של מסחר, שכן הביקוש המצומצם לא הנית מקום להתמחויות מקצועיות. השווה לנקודה זו: I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East*, Oxford 1949, pp. 4-5

ותירא, עזה ותחיל מאד, ועקרון כי הו ב י ש מ ב ט ה וגו', וכך הוא עובר להשמיע יעודי כליון על פלשתים (זכ' ט, ג—ו).⁴ בנבואתו על הפלשתים מתאר ירמיהו את "היום הבא לשדוד את כל פלשתים, להכרית לצור ול צ י ד ון כל שריד עורר" (מז, ד). גם מזמור קדום מונה את "פלשת עם יושבי צור" בנשימה אחת (תה' פג, ח).⁵ המציאות הפוליטית והגיאוגראפית שביסוד הכתובים האלה גלויה לעין: שני העמים שכנו לחוף הים והיו סמוכים זה לזה. בים לא הפרידה ביניהם שום מחיצה, ולאחר שנתלקו ישראל לשתי ממלכות, אפשר שכבר בתקופת הבית הראשון היו תחומי השפעתם של הצורים ושל הפלשתים גובלים זה בזה, לפרקים, אף על חוף הים. תביעות טריטוריא-ליות וניגודי אינטרסים של ממש לא היו ביניהם, ואך טבעי הדבר, שבתנאים אלה שימשה צור משען ומבטח לפלשתים, והפלשתים מצדם היו "עוזריה" של צור.⁶

4. למשמעות התיבה "מבט" השווה: "וחתו ובשו מכוש מבטם . . . ואמר יושב האי הזה ביום ההוא, הנה כה מ ב ט ו אשר נסנו שם לעזרה להנצל וגו'" (יש' כ, ה—ד). חזק משני המקומות האלה אין התיבה נזכרת במקרא. לשימוש הפועל, שמובלעת בו המשמעות של בקשת משען ומבטח, השווה יש' כב, ח, יא.

5. קדמותו של מזמור זה מסתברת מתוכנו, שהרי נוסף על פלשת ויושבי צור נמנים בו כאויבי ישראל אדום וישמעאלים, הגרים, גבל, בני לוט ועמלק. אפילו אשור, שנזכר לצדם של אלה כמסייע לבני לוט (תה' פג, ז—ט), אינו העם שהקים את הממלכה הגדולה, כפי שהניחו כמה פרשנים (שמידט, ויזר ועוד), אלא קיבוץ אתני קטן, שהיה קשור, ככל הנראה, באשורים שנתייחסו על דדן ונמנו עם בני קדם (בר' כה, ג) וגם באשור שנזכר בשירי בלעם לצדם של העממים הקטנים מואב, אדום, עמלק והקיני (במ' בר, יז—כד). איזור נדוניו היה בספר הדרומי של ארץ־ישראל (בר' כה, יח). בצורה זו פירשוהו אל נכון גונקל (H. Gunkel, Die Psalmen, GHAT, 1926, p. 365) וקויפמן (תולדות האמונה הישראלית, ב, עמ' 149). אבל קשה לי להסכים עם הדעה המקדימה את המזמור הזה עד לתקופת השופטים (ב. מייזלר [מזר], ידיעות, ד, תרצ"ז, עמ' 47—51; קויפמן, שם). מבחינה היסטורית שייכת כל השירה המזמורית שבמקרא ליצירתה של תקופת המלוכה (ושל הזמן שלאחריה, עד סופה של שיבת ציון), ותמיהני, אם יש לנו אפילו מוזמר אחד שנתחבר כמות שהוא לפני ימי המלוכה, אף־על־פי שלא חסרים במזמורים, כמוכן, גם משקעי־שירה עתיקים. מבין השיטין של המזמור הזה מבצבצת דמותו של המלך, שהוא המדבר כאן (שים לב ללשון היחיד בפסוק יד). לפיכך אין זה סתם מוזמר־קינה ציבורי, כפי שהגיה גונקל.

6. מעניין הדבר, שמניין העמים בנבואות הגויים של יחזקאל (פרק כה ואילך) עשוי לפי אותן הקבוצות והצירופים שבנבואת עמוס, אבל בסדר אחר. הסדר בנבואת עמוס

נאמנה לברית המורדים, ולא השלימה עם נבוכדנאצר (יח' כו, ז—ח; כט, יז—יח; קדמ' י, יא, א; נגד אפיון א, כא) ⁸.

אבל ראוי להודות, שהזיקה בין פלשתים לצור, כמציאות פוליטית וגיאו-גראפית, יכלה להתמיד עשרות רבות ואף מאות שנים, בין ברציפות ובין לסירוגין, ולפיכך אין בה כדי לשמש גורר כרונולוגי מחשי. שאלת הרקע המיוחד למאורעות הגרמזים בשני הבתים האלה שבנבואת עמוס חוזרת אפוא בתכרת אל אדום: מתי הסגירו שתי הממלכות גלויות של ישראל לאדום? והנה, דווקא מצד זה נעשים הדברים מוקשים, עד לביטולה הגמור של האפשרות שאדום היא המכוונת כאן כמחוז מסען של גלויות מִישראל שהוסגרו על-ידי פלשתים וצור. וכמה טעמים בדבר.

ראשית, קשה להגית, שאדום הקטנה והסמוכה לסָפָר יכלה לרתק, על-אף מכרות־הנחושת שבתחומיה, כוחות־עבודה בהיקף ניכר, או ששימשה מרכז לסחר עבדים, באופן שהיה טעם לכוון אליה גלויות שלמות. מי שמדמה אותה כמרכז לסחר עבדים ⁹ עושה זאת רק על יסוד הכתוב הזה גופו, שמפוקפק הוא מצד עצמו, ואין בידו להביא לכך שום עדות אחרת.

שנית, ספק גדול הוא אם בכלל היו לצור יחסי־מסחר של חשיבות כלשהי עם אדום, שהרי דרכי־התיבור ביניהן היו עקיפות וארוכות למדי, ואילו אפשרויות ההיצע ההדדי היו, ככל הנראה, מוגבלות ¹⁰. לפי נוסח המסורה אף אין אדום נזכרת בין העמים הרבים שנמנו בקינתו של יחזקאל (פרק כו) כמי שקיימו יחסי־מסחר עם צור. יש המנסים לאשש את הכתוב בעמוס א, ט מתוך הנאמר ביחזקאל כו, טו, שלפי הפשיטא, עקילס וקצת כתבי־יד גורסים בו "אדום" במקום "ארם" (גם תרגום השבעים המשובש מיוסד שם, כנראה, על גירסה זו).

8. לבעיית המסגרת הכרונולוגית המדויקת של שלוש־עשרה שנות המצור שהטיל

נבוכדנאצר על צור ראה: O. Eissfeldt, *Kleine Schriften*, II, 1963, pp. 1-3.

9. כגון: ולהאון (שם, עמ' 69); בוהל (F. Buhl, *Geschichte der Edomiter*, Leipzig); זיג (1893, p. 66); גליק (N. Glueck, *The Civilization of the Edomites*, *BAR*, 10); הניל, אנציקלופדיה מקראית, א, טור 96. כן ראה בפירושים לס' עמוס. 10. היטציג (1947, p. 82): "הניל, אנציקלופדיה מקראית, א, טור 96. כן ראה בפירושים לס' עמוס. (F. Hitzig, *Die zwölf Kleine Propheten*, *KEHAT*, 1838, p. 33).

העלה לראשונה את הטענה (טענה שחזרו עליה כמה מפרשני ס' עמוס), שהצורים מכרו את הגלויות לפלשתים, והללו מכרוו לאדומים, אך אין זו אלא התחכמות. הכתוב מדבר על הסגרת גלויות על-ידי צור לאדום בלא שום תיווך של גורמי־ביניים. השינוי מפסוק ו ("על הגלותם... להסגיר") לפסוק ט ("על הסגירם...") אינו אלא גיוון מילולי, ואין לתלות בו דקדוקי כוונת.

אבל מסתבר, שנוסחת המסורה (המאומתת על-יד סימכוס ותיאודוטיון) עדיפה שם, שהרי בין סחורותיה של ארץ זו גמנו שם ארגמן ורקמה זבוע, והללו תולמים לארם יותר מאשר לאדום¹¹. הטענה שדמשק נזכרת בהמשך הקינה (שם, פסוק יח) אינה מכרעת, מאחר שאין שם קטלוג לימודי נוקשה, אלא דברים של פיוט, ואין מניעה, שכמה מדינות ייזכרו פעמיים. פעמיים נזכרו שם יוון (פסוקים יג, יט), דדן (פסוקים טו, כ) ובני ארוד (פסוקים ת, יא). מדובר שם על תרשיש הסחרת את צור, ושוב על אניות תרשיש העובדות בשירותה (פסוקים יב, כה). על דרך זה מדבר שם הגביא על ארם (פסוק טז), ושוב על דמשק (פסוק יח). ואפילו בניה, שהגירסה "אדום" עדיפה שם (פסוק טז), הרי מכל-מקום לא לאדום יחס שם הגביא את המסחר בנפש אדם. עיסוק זה, יחד עם המסחר בכלי-נחושת, הוא תולה בצור עצמה, ולפי תיאורו מכוונת צור את הסחורות האלה לעבר יוון, תובל ומשך דווקא (פסוק יג) — וזה בדומה לתיאורו של יואל, כאמור.

אבל במיוחד הופכת ההנחה שאדום היא הנדונה בעמוס א, ו, ט למוקשה ובלתי-אפשרית מפני השימוש בפועל "הסגר" בכתובים אלה: "על הגלותם גלות שלמה להסגיר לאדום", "על הסגירם גלות שלמה לאדום". השורש סג"ר בנטייה בבניין הפעיל בא במקרא בשתי הוראות¹²: (א) בסגנון הכותבי יש לו משמעות טכנית מוגדרת, "מקצועית" — להרחיק אדם או בית מכל מגע עם זולתם בגלל טומאה חולפת או חשש-של-טומאה שנסתמנו בהם (וי' יג, תכופות; שם, יד, לת, מו). משמעות זו היא הצורה הטרנזיטיבית של שימוש השורש הזה בנטייה בבניין נפעל וביחס אל אדם (השווה במ' יב, יד—טו; שמ"א כג, ז; יח' ג, כד). (ב) מתוך למקור הכותבי המשמעות היא

11. אדד-נררי הג', למשל, מונה בין השלל שלקה מרמשק בגדים צבעוניים של צמר ופשתים. עיין: D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*: (= AR), I, Chicago 1926, § 740; Oppenheim, *ANET*, pp. 281–282. היו שאמרו שהוא התוצר הסורי-ארמי המקביל לשש של מצרים (מילונו של גזניוס, ערך "בוץ"; ובפירושים). אף היו מן החוקרים שתמחו על הזכרת ארגמן ורקמה זבוע בין סחורותיה של "אדום" ביה' כו, טז, וביקשו לשנות את הנוסח בסיוע השבעים, או לפרק את הפסוק לשניים: רשימת סחורות של אדום שהן אבנים יקרות (נופר, ראמות וכדוד), וסחורות של ארם שהן אריגים. עיין כמונא ב', G. A. Cooke, *Ezekiel, ICC*, 1936, p. 302.

12. השווה במילונים של גזניוס-בוהל ושל בראון-דרייבר-בריגס, ערך "סגר" 1.

מסירת אדם בידי יריבו החזק ממנו — בידי אויביו (דב' לב, ל; עמ' ו, ח; תה' לא, ט ועוד), בידי מנצחיו או מבקשי רעתו (עוב' יד; איוב טז, יא; ותשוה תה' עח, מה), מסירת פליט בידי רודפיו (יהו' כ, ה; שמ"א כג, יא—יב, כ), עבד בידי אדונו (דב' כג, טז; שמ"א ל, טו)¹³. אין צריך לומר, שבכתובים שלנו בא פועל זה רק בהוראה הכללית, הבלתי-כונהנית, ומן הנאמר כאן יוצא בבירור, שאדום, שהגלויות של ישראל מוסגרות לידיה, היא הצד החזק, הרודה, המנצח. לפי זה לא יהא לנו אלא לקבוע, שלפי הנחת הפסוקים האלה אדום שלטת בישראל, או שזה מקרוב ניצחה את ישראל, באופן שאפילו צור הרחוקה מסג'ירה לידיה פליטים וגלויות. והרי מצב כזה לא נתקיים מעולם בכל תקופת המקרא. אפילו בשעת התורבן היתה אדום נו שהסגירה שרידים מישראל לידי רודפיהם ומנצחיהם (עוב' יד), ולא זו שהשרידים הוסגרו לידיה. אפשר לומר, שהשימוש כאן בפועל זה "מסגיר" את הפסוקים ביד המעיין, ומראה בבירור, שאירעה בהם איזו תאונה של נוסח.

לפיכך אני אומר, שטעות סופרים יש כאן, ובמקום התיבה "לאדום" עלינו לקרוא בשני הפסוקים האלה: "לארם"¹⁴. חילוף זה, שיטודו בדמיון הגראפי שבין האותיות דל"ת לר"י, ידוע ורווח במקרא, ואפשר שניתנה לו כאן דחיפה נוספת על-ידי העובדה, שהבית הסמוך מוקדש לאדום (עמ' א, יא—יב). בחילוף קל זה מקבלים הדברים משמעות טבעית וגלויה, ואף מתיישבים היטב על פני

13. משמעות זו מקבילה במידה רבה לשימוש השורש הזה בבניין פיעל, אלא שהשימוש בבניין פיעל נופל משום-מה דווקא על הכנעתו של החזק לפני יריבו החלש ממנו ומסירתו בידי (שמ"א יג, מז; כד, יט; כו, ח; שמ"ב יח, כח).

14. אפשרות זו כבר הועלתה על-ידי האופט (Haupt), אלא שהגבלעה אצלו בתוך גיבוב של תיקונים פרזעים ביותר לטכסט ודחוי הבתים על פלשתים וצור כתוספות מימי המקבים. ראה במאמריו בכתבי-העת. *OLZ*, 10, 1907, p. 308; *JBL*, 35, 1916, pp. 288–290. ובפרסומיו האחרים הנזכרים שם. ארם נתפרשה לו אפוא ככינוי לסורים, אויביו של יונתן החשמונאי. לגבי הבית על צור (פסוק ט) נזכר התיקון על-ידי כמה חוקרים, עד כמה שלא כפרו באותנטיות של בית זה. ראה: H. Gressmann, *Die Schriften des AT*, II, 1, 1921, p. 333; K. Budde, *JBL*, 43, 1924, p. 64 ורובינסון, בפירושיהם על הכתוב (ולין קרא: על הסגירם גבול שלמה לארם!); Eissfeldt, *Philister und Phönizier*, p. 8; וראה גם ריגר, מאג ובוסרווק (לעיל, הערה 7). לא מצאתי, שהוצע תיקון זה לגבי הבית על פלשתים (פסוק ו) על-ידי מישהו זולת האופט, ההולך לדרכו המתמיהה.

הרקע ההיסטורי של תקופת נבואתו של עמוס, שהיא תקופת מלכותו של ירבעם בן יואש (א, א) 16.

לאחר שנים ארוכות של שעבוד לארם החל כוחם של ישראל להתגבר בימי יואש, שהיכה את הארמים באפק בשלושה קרבות, והחזיר לישראל ערים רבות שנקלחו מהם קודם-לכן (מל"ב יג, יד—יט, כה). אלא שהתגברות זו עדיין לא הספיקה להחזיר לישראל את השליטה על עבר-הירדן, שנקרע מהם כבר בימי תזאל (שם, י, לב—לג). כיבוש עבר-הירדן נתבצע רק בימי של ירבעם בן יואש, שבשנות מלכותו המאוחרות אף גבר על מלכויות דמשק וחמת וכפפן למרותו (שם, יד, כה, כח). הנבואה הראשונה שבספר עמוס היא משנות מלכותו המוקדמות של ירבעם, כשעבר-הירדן עדיין היה גתון לשלטונם של הארמים (השווה עמ' א, ג) וכשהשכנים הקטנים נגשו בישראל מסיביב. זוהי אחת מנבואותיו הקדומות של עמוס, ומבחינה זו דומה לה נבואת המראות (ו, א—ט; ה, א—ג), שגם היא מתחילת פעולתו, ויעקב עדיין מתואר בה כ"קטן" (ג, ב, ה) 17. באותו פרק-זמן שקדם להתגברות כוחם של ישראל היה לחצם של הארמים עדיין מוחש, וזכרון המצוקה מן השנים הקדומות עדיין היה חי גם הוא. על רקע זה יכול הנביא להזכיר לפלשתים ולצור את עוון ההסגרה של פליטים וגלויות מישראל לארם. ואל תתמה שהיה בעניין זה מגע ישיר בין פלשתים לארם. שהרי כבר ראינו, שבמציאות הפוליטית והגיאוגראפית שימשו הפלשתים כשלוחה דרומית של צור, ואף הלכו בעקבותיה בסחר העבדים. "גבול" משותף עם הארמים אף היה להם לפלשתים כבר בימי תזאל, כשהלה עלה על גת ולכדה (מל"ב יב, יח).

15. בזה נדחית גם שיטתו של י. קויפמן, הקובע (תולדות האמונה הישראלית, ג, עמ' 61), שהרקע ההיסטורי של נבואה זו בכללה קדום הוא לימי עמוס, הואיל והנביא השתמש במגילות-נבואות מן המוכן. הדברים על פלשתים ועל צור מתייחסים כאן, לשיטתו, לימי יהורם בן יהושפט והשמדת בית אחאב — כמעט מאה שנה לפני עמוס. האפיזודה שבדברי-הימים ב (כא, טז—יז), המובאת עליידי קויפמן, אין לה שום קשר עם הנאמר על פלשתים בנבואת עמוס. אף אין לנו יסוד לשער, שבשעת המהפכה של יהוא תקפו הצורים את ישראל ומכרו שבויים מהם לאדום.

16. על התמורות הפוליטיות והצבאיות בשנות מלכותו של ירבעם ראה מאמרי בציון, לא, תשכ"ו (בדפוס), והשווה שם על הרקע המיוחד של "נבואת הגויים" של עמוס ככללה.

ב. "על רדפו בתרב אחיו"

על אדום ואמר הנביא, ש"רדף בחרב אהיו ושחת רחמיו ויטרף לעד אפו ועברתו שמרה נצח" (א, יא) ¹⁷. כמלים אחרות: אדום מואשם כאן במעשי אכזריות ומשטמה קיצונית לאָחיו, היינו, ליהודה. מהי המסגרת ההיסטורית להתרסה זו של עמוס?

כמאה וחמישים שנה היתה אדום פרוֹבִּינְצִיָּה של יהודה, לאחר שכבש אותה דויד ושם בה נציבים (שמ"ב ח, יג—יד; מל"א יא, טו—טז). אפשר שבסוף מלכות שלמה פסק השעבוד הממושך לזמן־מה, כשהתקומם הדד האדומי וחתר תחת שלטון ישראל "כל ימי שלמה" ואולי אף התמלך על אדום—בלי ישלמה, או יורשיו, הודו בכך (שם, יד—כב, כה; והשווה נוסח השבעים) ¹⁸. על־כל־פנים, בימי יהושפט עדיין ישב שם ניצב יהודי ונחשב כמלך של אדום (שם, כב, מח) ¹⁹. חירותם הממשית של האדומים הושגה רק בימי יהורם בן יהושפט (852/50 עד 845/3 לפסה"ג, בערך), כשמרדו ביהודה והמליכו עליהם מלך משל עצמם (מל"ב ת, כ). אותה שעה בא יהורם עם רכב הברזל לאדום—כנראה על־מנת לדכא את המרד—האדומים הקיפו אותו ואת שרי הרכב, אלא שהמלך ורכבו הצליחו להיחלץ מן הטבעת, ואילו "העם", כלומר, חיל־הרגלים

17. נראה, שבסופו של הפסוק יש לקרוא: "ויטרף לעד אפו", במקום "ויטרף", כפי שהוצע לראשונה על־ידי אולסהאוזן (J. Olshausen, Die Psalmen, KEHAT, 1853.) p. 397 ונתקבל על דעת רבים. ויטר מקביל לתיבה שְׁמָרָה שבאבר הסמוך. הצירוף "ויטרף לעד אפו" מגומגם ביותר, ואינו יכול להיות עיקר.

18. פריקת עולם של ישראל לזמן־מה מובטח בכרכה לעשו (בר' כז, מ; והשווה כה, כג). מסתבר, שאותו פרק־ביניים קצר של עצמאות שבסוף ימי שלמה הוא המשתקף בדברים האלה, שהרי תקופת הממלכה המאוחדת היא בדרך־כלל תקופת הגיבוש הספרותי של המקורות הסיפוריים שבתורה, ורבות מן ההשלכות ההיסטוריות שבמקורות האלה נמשכות מן התקופה הנזכרת.

19. מלך אדום הנזכר בסיפור המלחמה במואב (מל"ב ג, ט—כו) הוא אפוא כינוי פשטני לניצב היהודי. ובאמת מצאנו שם, שיהורם מזמין את יהושפט להתלוות אליו (שם, ז), אבל אינו מפנה הומנה כזו אל מלך אדום. הצטרפותו של זה למלחמה געשית מאליה, משעה שהחליטו שני המלכים האחרים לעלות על מואב דרך מדבר אדום (שם, ה—ט). עם זאת אין לבטל את עצם האפשרות, שבין ימי דויד לימי יהושפט חלו כמה הפסקות בשלטונה של יהודה על אדום, נוסף לאיתו פרק־הביניים שבסוף ימי שלמה.

של יהודה, נס לאוהליו (שם, כא; השווה דה"ב כא, ט) ²⁰. מכאן ואילך שוב לא חזרה אדום להיות משועבדת ליהודה, וכלשון הכתוב: "עד היום הזה" (מל"ב ח, כב). באחת הכתובות של ארד־נררי הג', בהקשר המתייחס, ככל הנראה, לשנת 802 לפסה"נ, נזכרת אדום בין מעלי המס לאשור ²¹. כשישים שנה לאחר ההתמרדות נגד יהורם מנצה אמציהו את האדומים במלחמה. הוא מכה אותם בגיא מלח, תופס את הסלע ומספח אותה למלכות יהודה (שם, יד, ז). ועוזיהו בנו בונה את אילת ו"משיב" אותה ליהודה (שם, כב), שהרי מאז ימי יהורם היתה אילת בידי האדומים ²². שוב נשמטת אילת מידי יהודה בימיו של אחז,

²⁰. נוסח הכתוב במל"ב ח, כא הוא: "ויעבר יורם צְעִירָה וכל הרכב עמו, ויהי הוא קם לילה ויכה את אדום הַסְבִּיב (= הסובב, יתיר י') אליו (במשמעות של יחס הפעול, כלומר, הסובב אותו) ואת שרי הרכב, וינס העם לאהליו". ואין הכרח לקרוא: "ויכה אותו (במקום: את) אדום" וכו', כהצעה י' ליוור, מלחמות ישראל ואדום, היסטוריה צבאית של ארץ־ישראל בימי המקרא, ירושלים השכ"ד, צמ' 200. מקום בשם צְעִיר אינו ידוע לנו, ואין להניח, שמדובר כאן במקום כזה. היו שחשבו שהכוונה לעיר צַעַר, או שגרסו צְעָרָה (איולד, שטדה ואחרים). על זה ענה בוהל (Buhl, *Edomiter*, pp. 64-65), שנוסחאות השבועים מוסרות כאן את השם בצורת $\Sigma\epsilon\omega\sigma, \Sigma\alpha\omega\sigma$, בשעה ששמה של צוער נמסר בצורת $\Sigma\iota\gamma\omega\sigma, \Sigma\eta\gamma\omega\sigma$, המרמזת על היגוי של ξ ערבית (כמו בשמות עזה, עמורה ועוד). לעומת זאת קבע ספייר (E. A. Speiser, *The Pronunciation of Hebrew*, *JQR*, 23, 1933, p. 236), שהעתקת האות ע"ן נעשית בתרגומים היווניים בלא עקיבות ובלא שימת לב לדיוקים איטימולוגיים, לפי שהתבדל בין שני היגויי הע"ן כבר ניטשטש באותו הזמן. לפיכך חזר מונטגומרי (בפירושו על הכתוב) וטען, שהכוונה כאן לצוער שבבקעת ים־המלח. אף־על־פי־כן לא נראה לנו, שצוער היא העיר שמדובר בה כאן. היו שחשבו על צְעִיר הנזכרת ביהושע (טו, נד), מקום מצפון־מזרח להברון (A. Sanda, *Die Bücher der Könige*, II, Münster 1912, p. 73); פרס, ארץ־ישראל, אנציקלופדיה טופוגראפית־היסטורית, ד, עמ' 796; John Gray; בפירושו על הכתוב), אך עיר זו נמצאת יותר מדי עמוק בתחומה של יהודה מכדי שיוכלו האדומים להקיף שם את המלך ואת חילו. והיו שקראו שְעִירָה, במקום צְעִירָה (היסצ'ג, תניוס, בנצינגר, בפירושיהם על הכתוב; וכן ליוור ואחרים). הנראה לנו ביותר הוא, שהנוסחה הראשונית נמסרה בקריאתו של בעל דברי־הימים דווקא: "עם שריו", במקום "צעירה" (דה"ב כא, ט). השרים שיהורם עבר עמם לאדום הם שרי הרכב הנזכרים בהמשך הפסוק.

²¹. Luckenbill, *AR*, I, § 739; Oppenheim, *ANET*, p. 281.

²². השווה ברשימת האפונימים Cb1 (A. Ungnad, *Reallexikon der Assyriologie*, II, p. 429).

²². העיר שכנה עוזיהו היא שכבה וו של התפירות בתל אלי־הליפה, שנערכו

הפעם בלחצו של רצין מלך ארם, ושמא גם של פקה בן רמליהו, בעל בריחו (שם, טז, ו) ²³. כשמשתעבד אחז לתגלת-פלאסר הג', מלך אשור, משתעבדת גם אדום לאותו השליט ²⁴.

והנה חוקרים רבים מניחים, שנצחונו של אמציהו על אדום תזויר את הגלגל למקומו וביטל את החירות שהשיגו האדומים בימיו של יהורם. הביטוי האיטיו-לוגי "עד היום הנה", המופיע בקשר לשחרורו של אדום מעול יהודה בימי יהורם, אינו מרתיע אותם מן ההנחה הזאת. לפי תפיסתם, אם לא חזרה אדום להיות נציבות יהודית, הרי שלפחות נכבשה על-ידי יהודה מחדש ושועבדה לה באיזה אופן שהוא. הדבר קרה בשעת הנצחון בגיא מלח, ואם לא אז — לפחות בשעת סיפוח אילת על-ידי עוזיהו ²⁵. שעבוד מחדש זה של אדום ליהודה נסתיים, לפי ההנחה, רק בימי אחז, ומשמע, שבתקופת נבואתו של עמוס, שהתחילה רק לאחר נצחונו של אמציהו בגיא מלח, כבר לא היה מקום

בהנהלת נלסון גליק. בשכבה זו נמצא החותם הנושא את שמו של יתם. ראה על זה לאחרונה: ג. אביגד, אילת — הכינוס הארצי הי"ח ליריעת הארץ, ירושלים תשכ"ג, עמ' 21—25; "הג'ל, עז לדוד, ירושלים תשכ"ד, עמ' 312—321.

23. קרא: "בעת ההיא השיב רצין מלך ארם את אילת לאדום (כתוב: לארם) ויגשל את היהודים מאילות ואדומים (כתיב: וארומים) באו אילת וישבו שם עד היום הנה"; וראה בפירושים. אבל לקרוא כרישא של הפסוק "מלך אדום", במקום "רצין מלך ארם" (כפי שהציע קלוסטרמן בפירושו), נראה לי כחורג מן המותר. והשווה ליוזר (לעיל, הערה 20), עמ' 203. במלחמה נגד יהודה היה פקה בן רמליהו בעלי-בריחו של רצין (מל"ב טז, לו; טז, ה, ו; יש' ו, א—ט).

24. Luckenbill, *AR*, I, § 801; Oppenheim, *ANET*, p. 282. בין מעלי המנחה לאשור נמנה כאן קוסי-מלך מאדום (אף השם אדומי מובחן הוא), ולצדו "הואחו" מיהודה.

25. ראה, למשל: A. H. Sayce, *Dictionary of the Bible*, I, Edinburgh 1898, p. 645; Th. Nöldeke, *Encycl. Biblica*, II, London 1901, Col. 1185; Budde, *JBL*, 43, 1924, p. 59; Glueck, *BAR*, 10, 1947, p. 83; Th. H. Robinson, *A History of Israel*, I, Oxford 1932, pp. 358, 360; 97; J. Bright, *A History of Israel*, London 1960, pp. 238—239; א. אורבך, המדבר וארץ הבחירה, ב, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 91, 97; ש. ייבין, אילת — הכינוס הארצי הי"ח ליריעת הארץ, עמ' 26, 28; י. אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 292—294; "הג'ל, אטלס כרטא לתקופת המקרא, עמ' 89—90; י. ליוזר, היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בימי המקרא, עמ' 201—202; וכן ברוב הפירושים הביקורתיים לס' מלכים.

לתאשים את אדום ברדיפת אחיו בתרב²⁶. אין תימה, שהרבה מפרשניו של ס' עמוס חושבים את הבית על אדום (א, יא—יב) לתוספת מאוחרת. לדעתם משתקפת בו המציאות של ימי החורבן, שעה שהאדומים שמחו למפלתה של ירושלים וביקשו לקחת את נקמתם בה — אותה המציאות שהדה נשמע מן המקראות של סוף בית ראשון ושל ימי שיבת ציון (יש' לד, ה—טו; סג, א—ו; יח' כה, יב—יד; לה, א—טו; עוב' יא—יד; מל' א, ב—ד; תה' קלו, ז; איכה ה, כא—כב)²⁷. ואילו קויפמן, שלשיטתו השתמש כאן עמוס במגילת־נבואות ישנה, מקדים את הרקע ההיסטורי של בית זה עד לימי יהורם, כשהאדומים פשעו ביהודה, ומן הסתם לא הסתפקו בהשגת החירות, אלא גם עשו נקמות במשעבדיהם²⁸.

מסופקני, אם שני הפתרונות האלה כאחד, זה שמאחר את הבית על אדום לימי החורבן וזה שמקדים אותו לימי יהורם, מאה שנה לפני עמוס, מבוססים על תפיסה נכונה של המציאות ההיסטורית בתחילת מלכותו של ירבעם, ואם אין הם מעוררים בכתוב קשיים בלתי־נחוצים. אפילו נודה, שהביטוי "עד היום הוה", הנזכר אצל יהורם, שייך לחומר ה"ארכיוני" שהעורך־המחבר הדויטרון נומיסיטי של ס' מלכים השתמש בו, הריהו כה ברור ומזדקר־לעין שלא יכול המחבר להתעלם ממנו. ואם יש בביטוי הזה סתירה להתפתחות ההיסטורית שלאחר ימי יהורם, כלומר, אם באמת היה נצחונו של אמציהו בגיא מלח מלווה בהשתלטות מחודשת של יהודה על אדום, אין ספק, שמחבר ס' מלכים לא היה

26. מיד לאחר נצחונו על אדום בגיא מלח קרא אמציהו את יהואש מלך ישראל למלחמה, ונרצח בבית־שמש (מל"ב יד, ז—יב). אמציהו חי המשעשעה שנה לאחר מות יהואש (שם, שם, יז), משמע, שהמלחמה בבית־שמש בערכה לכל המאוחר בשנת הארבע־עשרה למלכות אמציהו, שבסך־הכול ארכה עשרים וחשע שנה (שם, שם, ב). בשנת החמש־עשרה למלכות אמציהו כבר התחיל ירבעם למלוך בישראל (שם, שם, כג), וכתקופת מלכותו של זה חלה פעולתו הנבואית של עמוס.

27. השווה לעיל, הערה 7. מבחינה זו בדרך־כלל דנים החוקרים את הבית על אדום ואת הבית על צור במידה אחת. אל הכופרים באותנטיות של בית זה אפשר להוסיף, למשל, את ריגר (שם), בודה (JBL, 43, 1924, pp. 57-59, 65-66) והאלר (M. Haller, Edom im Urteil der Propheten, K. Marti-Festschrift, Giessen 1925, p. 112) אל המחייבים את האותנטיות של בית זה אפשר להוסיף את בוהל (Edomiter, pp. 66-67).

28. י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ג, עמ' 61—62.

משמר אותו. והרי טיפולו של המחבר הדויטרונומיסטי במקורותיו לא היה נעדר גמישות, ולפעמים אף לא נמנע מלמסור את תוכן המקורות בלשונו ובצורה חופשית למדי. העובדה שהוא השאיר את הביטוי במקומו מעידה, כי הוא מצדו "אישר" אותו וכי לפחות לפי ידיעותיו והבנתו אין בזה שום סתירה למה שאירע במציאות ההיסטורית אחר־כך. אפשר אף להוסיף, שבתקופת התורבן הודגבה אדום אחרי הכשדים, ולא זהו המצב המדומה ביסוד הכתוב בעמ' א, יא. כאן מדובר על רדיפת האח בחרב ובשנאה, ולא דווקא מתוך שאדום נגרר אחרי אויב אחר של יהודה, שהוא כביר־כוח ואכזר פי כמה.

האמת היא, שנצחון אמציהו על אדום בגיא מלת לא היה מלווה כלל בהשתלטות על אדום, והדבר אף לא נאמר ולא נרמז בכתוב. התוצאה הממשית של אותו הנצחון היחה, ככתוב, תפיסת הסלע וסיפוחה ליהודה (מל"ב יד, ז). גם בניין אילת על־ידי עוזיהו לא היה מותנה כלל בשליטה על אדום. כדי להתניק באילת די היה להם למלכי יהודה להבטיח את חופש המעבר ב"דרך הערבה" (דב' ב, ח), היורדת מיהודה לחוף ים־סוף. דבר זה הושג בימי אמציהו, ולפיכך יכול עוזיהו בנו להיפנות ולבנות את אילת. על־ידי עצם בניינה של אילת "משיב" אותה עוזיהו ליהודה (מל"ב יד, כב), כלומר, הוא מקים אותה מחורבנה, ובכך הוא ממחיש את נוכחותה של יהודה במקום. מקבילה מוחשית לתנאים אלה של שליטת יהודה בחוף ים־סוף קיימת גם כיום הזה. עוזיהו לא כבש אפוא את אדום, וספק אם אפילו להם בה מלחמה של ממש²⁹. עם זאת, יחסים של איבה, השתתת רחמים ונטירת אף ועברה מצד אדום ליהודה אחיו יכלו להתמיד זמן רב לאחר יהורם, ודווקא לאחר שפשע אדום ביהודה והשיג את חירותו. זכר המפלה הנוראה בגיא מלת יכול אף הוא ללבות את הרגשות

29. בדבר זה כבר חשו פרשנינו בימי־הביניים, שלגבי דידם הכריע הלשון "עד היום הוה" במל"ב ח, כב. וראה, למשל, בדברי בעל המצודות על מל"ב יד, כב (לדעת הרד"ק, שם, השיב עוזיהו את אילת ליהודה במלחמה, אבל אף הוא אינו מניח, שכבש עוזיהו את אדום כולה). מצאתי, שגם כמה מן החוקרים המודרניים עמדו על פרט זה כהלכה. עיין: R. Kittel, K6- Buhl, *Edomiter*, pp. 65-66; idem, *GVI*³, II, 1917, pp. 414-415, 515; *GHAT*, 1900, pp. 260, 262; idem, *GVI*³, II, 1917, pp. 414-415, 515; Šanda, *Könige*, II, pp. 73-74, 165, 170-171; S. Landersdorfer, *Könige*, *HSAT*, 1927, p. 190; E. Sellin, *Geschichte des israelitisch-jüdischen Volkes*, S. Cohen, *The Political Back-* : I, Leipzig 1935, pp. 230-231 ועכשיו ראה גם: ground of the Words of Amos, *HUCA*, 36, 1965, p. 159

אלה. על רקע זה ודאי לא חסרו התכתשויות מקומיות אכזריות ומעשים של "רדיפה בחרב", אפילו כשהיתה למלכי יהודה אחיזה בחוף ים־טוף. ואין שום מניעה להניח, שכזה היה המצב בתקופה שהקבילה לשנות מלכותו המוקדמות של ירבעם בישראל, או זמן־מה לפני־כן.

זיהויה של הסלע בפטרה, היא רקם, מושרש בקריאת השבעים למל"ב יד, ו *(τῆς πέτρας)* ובקריאת הוילגאטה שם *(petram)*³⁰. זיהוי זה עבר אל האוגרית־מאסטיקון של אבסביוס³¹, והרבה מחוקרי הטופוגראפיה ההיסטורית של ארץ־ישראל קיבלוהו. כמה מבין החוקרים החדשים עסקו בו מלכתחילה³². ואילו גליק קבע, שהסלע המקראית אינה פטרה עצמה, אלא אחת הפסגות התלויות מעל העמק שבתוכו גבנתה פטרה ההלניסטית־הנבטית. בפסגה זו, אם אלה־ביארה שמה, נמצאו חרסים מתקופת־הברזל הקדומה³³. ובכל זאת מתמיה, שכל־כך מרוחק היה המקום מגיא מלח, שכל הנראה נמצא בצפונה של הערבה, בקירבת ים־המלח³⁴. ואין זה מתקבל על הדעת, שיישוב זה, המרוחק מיהודה והמנותק ממנה, נמצא מתאים להיות מסופח אליה ולהיקרא בשם הישראלי יקתאל (מל"ב יד, ו). לפיכך נראית הצעתו של מור, שיש לזהות את הסלע המקראית בחורבה א־סַלַע, ליד הכפר הקרוי בשם זה, בתלקה הצפונית של ארץ אדום, כ־8 ק"מ מדרום־מערב לתופל (א־טפִּילָה). נקודה איסטרטגית זו, השלטת על מעברות ההרים, על עמק בצרה ועל קטע מ־"דרך־המלך", נמצאת

30. כבר במקרא אנו מוצאים, שבעל דברי־הימים הבין את הסלע לא כשם עיר, אלא כשם־עצם. לפיכך השמיט את הפרט על הסבת שמה ליקתאל, וגיבב את הסיפור על השלכת עשרת אלפים שבויים מראש הסלע הזה (דה"ב כה, יב). את הסיפור שאב מתוך אחד המדרשים ההיסטוריים שהיו לנגד עיניו — אולי מתוך מדרש ספר המלכים, שנזכר קצת לפני־כן (שם, כד, כו). והשווה: W. Rudolph, *Chronikbücher, HAT*, 1955, pp. 281, 283

31. מס' 760 במהדורת ע. צ. מלמד, תרביץ, כא, תשי"י, עמ' 24.

32. Buhl, *Edomiter*, pp. 34–35, 65; וכך קיטל ולאנדרסדורפר, בפירושיהם על הכתוב; וראה גם: T. K. Cheyne, *Encycl. Biblica*, IV, 1907, Cols. 4344–4345; אחד משיקוליהם של אלה היה, שכיבוש פטרה, הנמצאת במרכזו של אדום, היה צריך לגרור אתרי השלטות על אדום כולה, ולכך אין זכר בכתוב.

33. עיין: N. Glueck, *BASOR*, 65, 1937, p. 28; idem, *AASOR*, 18–19, 1937, pp. 26–32; idem, *The Other Side of the Jordan*, New Haven 1945, pp. 22, 83, 166

34. עיין: ב. מור, אנציקלופדיה מקראית, ב, ערך "גיא המלח".

מבעיות הרקע ההיסטורי של "נבואת הגויים" שבספר עמוס
בקירבת הדרך לאילת ומבטיחה גם אותה מצד מזרח³⁵. מקומה בשולי ארץ
אדום הולם לעובדה, שתפיסתה על-ידי אמציהו לא היתה כרוכה בהשתלטות
של יהודה על אדום כולה.

35. עיין: ב. מזר (מייזלר), אטלס היסטורי של עם ישראל, מפות 2 ו-16; הנ"ל,
תרביץ, כ, תשי"י, עמ' 316; י. פרס, ארץ-ישראל, אנציקלופדיה טופוגראפית-היסטורית,
ג, עמ' 670; ש. אברמסקי, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 119; י. אהרוני, ארץ-ישראל
בתקופת המקרא, עמ' 43—44.